
ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA TÜKETİCİ GRUPLARI, MODA VE YÖNELİMLER ÜZERİNE –BİR TASLAK

On The Consumer Groups, Fashion and Orientations in the Middle East Islamic World – A Draft-

*Ahmet Nurullah ÖZDAL**

Özet

Günümüzde olduğu gibi Ortaçağ'da da toplum hiçbir şekilde homojen bir yapıya sahip değildir. Gelir seviyesi, sosyo-ekonomik faktörler, kültür seviyesi, yaşam tarzı ve davranış biçimlerine göre insanlar çeşitli pazar bölümlenmelerine ayrılabilirler. Bu insanlar kendi aralarında göçebeler-köylüler-şehirliler şeklinde, kadınlar-erkekler-çocuklar şeklinde, resmi kurumlar ve sivil tüketiciler şeklinde ya da üst-orta-alt sınıflar, köleler şeklinde alt gruplar halinde ele alınabilirler. Akıllı tüccarlar, bu şekilde içlerinde buldukları toplumun nabzını tutabilmişlerdir. Belirli istekleri olan bu alt-gruplardan gelen talepleri değerlendirmesini bilmişler ve buna yönelik tedarikçi çözümler geliştirerek zenginliklerini arttırmışlardır.

Harcama alışkanlıklarını etkileyen göç, kriz gibi olağanüstü durumlar söz konusu olabilir. Bunun yanında, farklı biçimlerde kendini gösteren moda akımları da Ortaçağ insanına yabancı olmayan olgulardır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Ekonomi, Tüketici grupları, Müşteri ilişkileri (CRM), Moda & Trend

Abstract

In the Middle Ages, as similar to today, society does not have a homogeneous structure in any way. According to income level, socio-economic factors, culture level, lifestyle and behavior patterns, people can be divided into various market segments. These people can be handled as subgroups in the form of nomads-peasants-cities, women-men-children, official institutions and civilian consumers, or upper-middle-lower classes and slaves. Smart traders have been able to hold the pulse of their community in this way. They have been able to evaluate requests from these subgroups with specific desires and have increased their wealth by developing supplier solutions.

* Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Tarih Bölümü, ahozdal@gmail.com

Emergencies, such as migration and crisis, that affect spending habits may be the subject of concern. In addition, fashion trends that are manifested in different forms are not unfamiliar to the medieval people, too.

Keywords: Medieval, Economy, Consumer groups, Consumer relationship management (CRM), Fashion & Trend

Giriş

Asırlar öncesine ait ve birbirlerinden farklı, değişken dinamiklere sahip çok geniş bir coğrafyanın halklarını ayrıntılı biçimde müşteri segmentasyonlarına ayırmak mümkün olamayacağı gibi böyle bir gayrete girmek de birçok sakıncaları beraberinde getirecektir. Yine de, kaynaklar incelendiğinde genel hatlarıyla bazı tüketici gruplarını betimlemek mümkün olabilmektedir. Bunlardan köylüler ve göçebeler, daha çok pazar yerleri ve ilgili çarşılar vasıtasıyla mutfak eşyası, kap-kacak, giysiler, sabun ve kürek benzeri çiftçi araç-gereçleri gereksinimlerini temin ediyorlardı. Ortaçağ'da kadınlar, yanlarında bir erkek olmaksızın çarşıya ancak ev eşyası, süs eşyası, kumaş, kişisel bakım ürünleri satın almak ya da hamama vs. gitmek üzere çıkarlardı. Mesela parfüm mağazaları, kadınların içeride uzun süre vakit geçirdikleri dükkânlardandı.¹ Bazen kadınların, örneğin ses çıkaran topuklu ayakkabılarla dışarı çıkmaları hoş karşılanmayabilirdi.² Yine de Şiraz'da bir kadın, eğer örtülüysen ve ayaklarında mest, yüzünde de peçe var ise serbest bir şekilde alışverişe çıkabiliyor ve elinde yelpazesıyla vaaz dinlemek üzere mescide gidebiliyordu.³ Hatta daha tutucu olmasını bekleyebileceğimiz Mekkeli kadınlar, paralarını cömertçe güzel esanslar için harcamaktaydılar.⁴ İbnü'l-Fakîh, Yemame bölgesinin kadınlarının da parfümden anladıklarını, güzel kokular süründüklerini ve bunun onlar için bir alamet-i farika olduğunu söyler.⁵ Türk kadınları da bu anlamda gayet özgürdüler. 1334 yılı Altınorda Hanlığı'nı ziyaret eden İbn Battuta, günümüz Kafkasya'sında Burgo-Madzhary'e karşılık gelen Macar şehri hakkında şunları söyler:

“... Pazar esnafının eşlerine gelince, bunların da durumu diğerleri gibidir. Bu kadınlardan birini, atların çektiği harikulade bir arabada gördüm. Etrafında

¹ Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara, 2011, s. 186.

² Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 113.

³ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, çev. A. Sait Aykut, *Seyahatname I-II*, İstanbul, 2004, I, s. 284.

⁴ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 214.

⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hâdi, Beirut (Âlemü'l-Kütüb), 1996, s. 39.

eteklerini tutan birkaç cariye vardı. Kadının başında mücevherlerle donatılmış ve ön tarafında tavus kuşu tüyünden sorgucu bulunan bir hotoz vardı. Arabanın pencereleri açıktı. Zaten Türk kadınları yüzleri açık dolaşıyorlar. Bir başka kadını da aynı şekilde gördüm. Yanındaki köleleriyle pazara süt, yoğurt getirip satıyor, karşılığında parfüm satın alıyordu... Öyle olur ki bazen kadınlara erkekleriyle beraber rastlarsınız ve adamı kadının hizmetkârı zannedebilirsiniz. Çünkü kadının bu alımlı, bakımlı, süslü haline karşılık kocasının üzerinde koyun postundan bir kürk ile başında külah bulunur.”⁶

Gençler de aynı şekilde çarşı ve bedestenler vasıtasıyla giyim, kişisel bakım ve süs eşyası satın alabiliyorlardı. Yemenli gençlerin *cenbiyelere*⁷ olan düşkünlükleri bilinmektedir. Mekkeli gençler, zarif, çok temiz ve genelde beyaz elbiseler giymekte, güzel kokular sürünmekte, gözlerine sürme çekmekte ve dişlerini misvakla fırçalamaktadırlar.⁸ Bağdatlı geçler de giyim-kuşamlarına ihtimam göstermekte, özel günlerinde misk ve amber sürünmekte, erkek olmalarına rağmen saç ve sakallarını boyamakta da herhangi bir beis görmemektedirler.⁹ Çarşılarda çocuklara yönelik oyuncaklar satan dükkânlar da bulunmaktadır. Hatta bazı fıkıh ve ahlak kitapları, çocuklar için üretilen, insan veya hayvan suretli oyuncakların namaz kılınan mekânlarda bulundurulmaması gerektiğini hatırlatırlar. Kahire’de, yalnızca çocuklara hitap eden, şekerlemelerin birçok türünü farklı renklerde ve şekillendirilmiş versiyonlarla satışa sunan dükkânlar bulunmaktadır.¹⁰

Hükümdarlık sarayları ile üst düzey resmi görevlilere ait köşk, kasır ve konaklar, her türden lüks eşya ve mücevherat satın alımları yaptıkları gibi yüklü mutfak giderlerine de sahiptiler.¹¹ Saraylar bu satın alımları büyük

⁶ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 472-473.

⁷ Yemen’e özgü, enli, kıvrımı diğer hançerlere nazaran çok daha belirgin olan geleneksel, süslü hançer. Bazılarının sap kısımları gergedan boynuzundan imal edilirdi.

⁸ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 214.

⁹ Tenûhî, *Neşvâru'l-Muhâdara*, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut (Dâru's-Sadr), 1971-73, I, s. 294; III, s. 36.

¹⁰ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 240.

¹¹ Mesela Maveraünnehir’deki şehir zanaatkarlarının nadir bulunan siyah tilki derisi kullanarak ürettikleri kaftanlar, 10. yüzyılın tüm Müslüman hükümdarları için buradan dört bir tarafa gönderiliyordu. Hatta tanesi 100 Dinar veya biraz daha üstü fiyatlarla satılan bu kürkün yaka kısmına şerit olarak eklendiği, bahsi geçen kaftana sahip olmayan bir hükümdarlar düşünülemezdi, Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, çev. Ahsen

tüccarlarla doğrudan yaptıkları gibi belirli işletmelerle sözleşmeli alımlar da gerçekleştirmektedirler. İbn Haldun, hanedanlıkların ve resmi kurumların yeryüzündeki en büyük pazarlar olduğunu, bir grup olarak en büyük tüketici kitlesini oluşturduklarını söylemektedir. O, aynı zamanda bu büyük hacimli harcamanın ekonomiye canlılık ve hareket kazandırdığını belirtir.¹² Bu tüketici grubuna hitap eden ürünler arasında mutfak gereksinimleri ve erzak, tırazhane ürünleri, yapı malzemeleri vb. bulunmaktaydı. Kâğıt ve benzeri kırtasiye malzemesinin en mühim müşteri kitlesini de resmi ofisler teşkil ediyordu.¹³ Resmi makamların veya vakıf benzeri kuruluşların görevlendirdiği mimar ve mühendisler de bu grupta değerlendirilebilir. Onlar da inşaat / yapı malzemesi veya işçi kiralama işlerini doğrudan sözleşmeli satın alımlar vasıtasıyla hallediyorlardı.

Savaşçılar, ihtiyaçları olan silah, gıda ve gündelik kullanım eşyasını ordu pazarları vasıtasıyla temin etmekteydiler. Hastaneler, farmakolojik bitki ve baharatlar, ilaçlar, alkol benzeri tıbbi malzemeye gereksinim duymaktaydılar. Bu ihtiyaçlar bazen aktar dükkânlarından satın alınım yoluyla bazen de tedarikçi tüccarlar aracılığıyla karşılanıyordu. *Mir'âtü'z-Zamân* adlı eserinde, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde *Bimâristânu'l-Adûdî* (Adûdî Hastanesi) için satın alımı yapılan malzemelerin bir listesi verilmiştir. Bu malzemeler arasında, yatak, yorgan, nevresim takımları, toz şeker, kesme şeker, badem, kayısı, saklama küpleri (yiyecek ve ilaçlar için ayrı formlarda), Çin işi kaplar (tıbbi bitki köklerini saklamak üzere), Kabil ve Hint menşeli kara helile, demirhindi, zencefil, öd ağacı, misk, amber, ravend-i çinî, tiryâk-ı fârukî, hasta giysileri, mendiller, farklı ebatlarda yemek kazanları, çömlek ve tencereler, tıbbi araçlar, kefen bezi ve tabutlar bulunmaktadır.¹⁴

Medrese öğrencileri, âlimler, kitap okumaya ve felsefeye ilgi duyanlar, kısacası ilim erbabı, ihtiyaç duydukları kitap, kalem, kâğıt, hokkadivit takımı, mürekkep gibi nesnelere çarşıların sahaflar ve varakçılar /

Batur, İstanbul, 2005, s. 73; Bakır, Abdulhalık, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten*, C: LXV. S. 75-160, Ankara, Nisan – 2001, s. 88.

¹² İbn Haldun, *Mukaddime* I-II, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2009, I, s. 548.

¹³ Eliyahu Ashtor, "Geç Ortaçağlarda Yakınoğu Şeker Endüstrisi Teknolojisinin Gerileişine Bir Örnek", çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu (Ülgen), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler* – 1 içerisinde), Ankara, 2008, s. 818.

¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, ilgili bölümleri çev. Ali Sevim, *Makaleler* - 2 içerisinde, Ankara, 2005, s. 48.

kırtasiyeciler kısımlarından temin edebiliyorlardı.¹⁵ Bu tarz sahafçılar çarşıları, aynı zamanda ilim, edebiyat meraklısı münevverlerin buluşup çeşitli entelektüel sohbetler ya da şiir dinletisi benzeri etkinlikler düzenledikleri mekânlardı. Esasında kültürün pahalı olduğu¹⁶ bir devirden bahsettiğimize göre, Ortaçağ'da kitaplarla ve ilimle iştigal eden bu kesimi de lüks harcama yapan bir alt-grup olarak görmeye temayül edebiliriz. Ancak Dımaşkî, bu gruptakilerin büyük kısmının –filozoflar ve âlimler– yoksul bir konumda bulunmalarına rağmen varını yoğunu kitaplara harcayan ‘sadık müşteriler’ olduklarını söyler.¹⁷ Bu ilginç bir bilgidir ve kitap satın alma işini ‘zenginlere ait pahalı bir hobi’ mertebesinde, bahsedilen ürüne daha çok ihtiyaç duyan tanımlanmamış bir bağımlılık türünün müptelalarınca icra edilen konuma yükseltir. Yine de dönemin zengin kitap koleksiyonerleri yok değildir. Endülüs Emevî halifelerinden el-Hakem II (961-976), kitaplar satın almaları için uzak ülkelere özel görevli tüccarlar gönderiyor ve bu iş için de onlara yüklü miktarlarda paralar veriyordu.¹⁸ Suriye bölgesinde de Benî Ammar (Ammaroğulları Ailesi)’in kitap tutkusu biliniyordu. Onların, tüm memleketlerdeki kitapları satın alma vazifesini ifa eden sayısız adamları vardı. Bu uğurda muazzam servetleri feda etmişlerdi ve neticede Trablus’taki *Dâru’l-İlm*’in kütüphanesinde 3.000.000 kitabın toplanmasını büyük ölçüde sağlamışlardı.¹⁹ Bu kitap tedarikçisi ajan-tüccarlara *cavvâl* denilmekteydi. Özellikle 10. ve 11. yüzyıl İslam dünyasında bir tür kitap-mania (kitap çılgınlığı) yaşandı. Kitap ticaretinin altın çağını yaşadığı bu dönemlerde nadir ve güzel nüshaların peşinde koşan, müzayedeleri takip eden bir kitapseverler kalabalığı vardı.²⁰ Bu ticaretin yoğunlaştığı şehirlerden birisi Kurtuba idi ve Endülüs’te şu şekilde bir kanaat oluşmuştu:

¹⁵ H. İbrahim Hasan, *Tarihü’l-Devleti’l-Fâtumiyye*, Kahire (Mektebetü’n-Nehdati’l-Mısriyye), 1981, s. 590.

¹⁶ Carlo M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karacan, İstanbul, 1993, s. 69.

¹⁷ Ebu’l-Fazl ed-Dımaşkî, *el-İşâre ilâ Mehâsini’t-Ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, “Ticaretin Güzelliklerine İşaret”, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – 1* içerisinde), Ankara, 2008, s. 525.

¹⁸ Abdulaziz Sâlim, “İslam Çağında Kurtuba”, çev. Abdulhalık Bakır, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2* içerisinde), Ankara, 2008, s. 315.

¹⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, İstanbul, 2010, s. 327.

²⁰ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972, s. 191.

“Eğer İşbiliyye’de bir âlim ölse ve kitapları satılmak istense, o kitaplar Kurtuba’ya taşınır,
Kurtuba’da bir şarkıcı ölse ve müzik aletleri satılmak istense, o aletler İşbiliyye’ye taşınır”²¹

Bağdat’taki Sûku’l-Kütüb (Kitap Çarşısı), yaklaşık yüz dükkâna sahipti.²² 12. yüzyılda Fas’ın Marakeş şehrinde de sahaflar, ciltçiler ve kâtiplerin toplanmış olduğu ve her iki yakasında ellilerden toplam yüz adet sahaf ve kütüphanenin bulunduğu bir kültür sokağı vardı.²³ Makrîzî Kahire’deki Sûku’l-Kutûbiyyîn (Kitapçılar Çarşısı)’den bahsettiği gibi İbn Battuta da Şam’daki Emeviyye Camii’nin civarında bulunan ve kâğıt, kitap, kırtasiye malzemelerinin satıldığı, kitap meraklılarının uğrak yeri olan *varraklar* ve kitapçılar çarşısından bahseder. Bir başka yazar olan İbnu’l-Mubarrad da Şam’ın her biri bir uğraşıya ayrılmış yüz elli çarşısını anlatırken bu kitapçılar çarşısını zikretmektedir.²⁴ İbnü’n-Nedîm, bu şekilde ünlenmiş kitap tüccarlarından birisiydi ve eseri *el-Fihrist* de aslında çok farklı konuları ihtiva eden 60.000’in üzerinde kitabın adını, tanıtımlarını içeren bir nevi katalogdu. İbn Surah (öl. 1211) ise Kahire’nin en önemli kitapçısıydı, nadir kitapları koleksiyonculara satıyordu ve haftada yalnızca iki gün –pazartesi ve Çarşamba günleri– müşteri kabul ediyordu.²⁵ Konu felsefeyle alâkalı olunca, bazen kitap satışlarına kısıtlama da getirilebiliyordu. 9. yüzyılın sonlarında Halife Mu’temid, seyyar oyuncularını ve sokak falcılarını kaldırımları işgal etmekten men ettiği gibi kitap satıcılarını da felsefeye ve dini münazaralara dair eserler satmayacaklarına dair yemin ettirmişti.²⁶ Özellikle nadir kitap satışları, ya pazarlık usulü –yani satıcının verdiği üst rakamı alıcı adaylarının ufak ufak indirmeye çalıştıkları yöntem– ya da açık arttırma usulü –yani satıcının verdiği ilk fiyatın alıcılar tarafından tedrici olarak yükselttikleri yöntem– ile gerçekleşmekteydi.²⁷

²¹ Bu bilgi muhtemelen 12. yüzyıl veya sonrasına ait olmalıdır ve Ebu’l-Fazl et-Tifaşî tarafından nakledilmektedir, Sâlim, “İslam Çağında Kurtuba”, s. 312.

²² G. Le Strange, *Baghdad, During the Abbasid Caliphate*, London (Oxford University Press), 1924, s. 92.

²³ *1001 İcat: Dünyamızda İslam Mirası*, ed. Salim T. S. al-Hassanî, çev. Salih Tahir, İstanbul, 2010, s. 219.

²⁴ Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 118.

²⁵ Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 190.

²⁶ Bar Hebraeus Abu’l-Farac, *Abu’l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, I, s. 243.

²⁷ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Macit Karagözoğlu, İstanbul, 2012, s. 58-59.

Aslında her anlamda koleksiyonerler, satın alımlarını açık arttırma usulüyle gerçekleştirmekteydiler. Müzayede, bazen bir antikacının dükkânında düzenlenebilirdi ve halka şeklinde oturan konuklar, münadinin yüksek sesle tanıtımını yaptığı obje için tekliflerini sunarlardı. Bu nesne, bir kitap, antika bir eser, henüz kesimi yapılmamış nadir bulunur bir değerli taş olabilirdi. Hatta bu nesnelere, vefat etmiş bir büyük zatın gündelik eşyası da olabilirdi.²⁸ Zevk ve hobi sahipleri de bu grupta değerlendirilmesi gereken müşterilerdir. Mısır’da antik objeler, mummyalar, hatta içi pamukla doldurulmuş Afrika’nın egzotik hayvanlarını²⁹ zevkle sergileyen böyle koleksiyonerler vardı. Zengin bir av tutkunu, şahsına ait bir mini hayvanat bahçesi oluşturabilirdi ve buradaki her bir hayvan için yüksek meblağlar ödeyeceği aşikârdı. Üsâme İbn Münkız’ın babası böyle bir zevk tutkunuydu ve onun cins atları, avcı doğan ve şahin kuşları (Karadeniz’in kuzeyinden ve Doğu Anadolu’dan getiriliyordu), içgüdüsel olarak kuş avına yatkın *zağar* cinsi tazıları (Anadolu’dan getiriliyordu), ceylan avında kullanılan sarı renkli *hamaviyye* cinsi köpekleri (Suriye’nin Hama kenti menşeli), *sulûkî* cinsi köpekleri, çalılıklarda kuş yakalamak üzere eğitilmiş gelinciği ve yine av için yetiştirilmiş çita ve leoparları vardı. Bu uğurda doğan, çita, tazi terbiyecileri, ahır görevlileri çalıştırmaktaydı.³⁰

Dervişler, sûfiler ve bunların bağlı oldukları dergâhlar, tekkeler de burada zikredilmeye değer bir potansiyele sahip olan ve bu potansiyelinin 13. yüzyıldan itibaren yükselen bir ivme yakaladığını bildiğimiz bir diğer tüketici grubtu. Normalde bir tekkenin mutfak vs. giderleri, bağlı bulunduğu vakfın satın alımlarıyla veya hayırseverlerin aynı yardımlarıyla karşılanmaktaydı. Bir de derviş ve müritlerin, hatta şairlerin yahut sıradan halkın tiryakilik seviyesinde tükettikleri bazı ürünler de vardı. Bu ürünlerden biri olan çay

²⁸ Suriyeli meşhur bir âlim zat olan Şeyh Ebu Ömer’in 20 Eylül 1210’da vefatından sonra elbiseleri çok pahalı fiyatlarla satılmıştı, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, haz. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994, XIII, s. 156. Nureddin Zengî’nin daha önceden Musul’da bir tasavvuf büyüğüne hediye etmiş olduğu bir sırma sarık, Bağdat’taki bir mezatta 600-700 Dinara satılmış, muhtemelen İran’daki başka bir açık arttırmada bu kez 1000 Dinara alıcı bulmuştu, İbn Ebu’l-Vefa, *İkâzu’l-Gâfil*, haz. Mustafa Eğilmez, (Basılmamış Doktora Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Niğde, 1998.

²⁹ İçi doldurulmuş bir zebranın sergilenmesine dair anlatı için bkz. Ebu Hamîd Gırnatî, *Tuhfetu’l-Elbâb*, haz. Fatih Sabuncu, *Gırnatî Seyahatnamesi*, İstanbul, 2011, s. 149.

³⁰ Üsâme İbn Münkız, *Kitâbü’l-İ’tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, *İbretler Kitabı*, İstanbul, 1992, s. 257, 269-270.

hakkında ilk bilgileri 9. yüzyıldan itibaren Güney Çin'den dönen Müslüman seyyahlar vermeye başlamıştı. Mazaherî, *Ahbâru Atâr* isimli bir kitapta 13. yüzyılda mühürlü paketler içerisinde Çin'den İran'a getirilen çaydan bahsedildiğini söyler.³¹ Çay, daha çok İpek Yolu vasıtasıyla Müslüman ülkelere naklediliyordu ve Orta Asya'nın tekkelerinde sevilerek tüketilen, misafirlere ikram edilen bir sıcak içecek haline gelecekti. Nakşibendiyye Tarikatı'nın kurucusu Şeyh Muhammed Bahâuddîn'e atfedilen bir söz, “– Çay, *Nakşîlerin çorbasıdır*” şeklindeydi. Çayın Arap dünyası tekkelerindeki karşılığı ise kahveydi. Ortaya çıkış efsanelerinden birisinde Etiyopyalı keçi çobanından bahsedilse de kahve, sıcak olarak servis edilen içecek formatını Yemen'de kazanmıştı. Uyarıcı etkileri kısa sürede fark edildi ve dervişlerin gece uyanık kalıp daha fazla ibadet edebilmek için tükettikleri bir ürün haline geldi.³² Mısır ve Arabistan'da yaygınlaşması ise 14. yüzyılın sonlarından itibaren oldu. Anadolu ve Suriye bölgelerindeki bazı tekkelerde ve hatta halk arasında da yaygın biçimde kullanılan diğer maddeler arasında ise esrar ile afyon da bulunuyordu.³³

Doğulu Hıristiyanlar, dini ritüelleri gereği bazı ürünlerin en büyük talipleriydiler. Mesela onların kilisede mum yakma gelenekleri, kendilerini doğal olarak bu ürünün tüketicileri yapıyordu. Kahire'deki Sûku'l-Kammâhîn, özellikle yüklü miktarda mum satışının gerçekleştiği, Hıristiyanların Vaftiz bayramlarında kalabalıklaşan bir çarşıydı.³⁴ Aynı şekilde, günlükle kutsama âdeti nedeniyle manastır ve kiliseler, Umman'dan tüm dünyaya gönderilen günlükün en önemli alıcı gruplarından biri haline geliyorlardı. Manastırlardan da öte, bir kaynak, 13. yüzyıl ortalarında Ermenilerin her akşam evlerini günlükle tütsüleyerek kötülükleri kovduklarını, onlarda böyle bir ananenin yaygın olduğunu söylemektedir.³⁵

³¹ Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 111.

³² Tom Standage, *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 2009, s. 120.

³³ İbn Battuta, Anadolu'da uyuşturucu madde kullanımının hayli yaygın olduğunu söyler. Suriye'de, aynı tarihlerde vefat eden iki ünlü şairden birisi –Şems Muhammed b. Afif– esrar kullanımını yererken, diğeri –İbn Sâhib– ise esrara methiyeler düzmekteydi. Yeren şair hakkında bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, XIII, s. 524. Esrarı öven şair ve ona ait şiirlerden bir potpuri için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, XIII, s. 522-523. O, bir şiirinde şöyle diyordu: “– *Esrarın mahmurluğunda aradığım manalar vardır.*”

³⁴ Makrizî, *el-Mevâizu ve 'l-İ'tibâr bi Zikri 'l-Hitati ve 'l-Âsâr*, Kahire, 1270, II, s. 96.

³⁵ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253 - 1255)*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2010, s. 278. Aynı sayfada bulunan ilgili dipnotun açıklamasında,

Müşteri gruplarının belirlenmesinde kuşakların, moda ve trendlerin de önemli bir yeri vardır. Ortaçağ, düşünüldüğü gibi zamanın ilerlemediği durağan bir dönem değildir. Giyim tarzındaki değişimler bazen saray çevresinden halka yansıma şeklinde³⁶ yahut bir bölgeye yeni göç edenler sayesinde benimsenen bir moda akımı şeklinde olabiliyordu. Mesela Kuzey Afrika kökenlilerin –Berberiler– 10. yüzyılda yoğun biçimde İspanya’ya göç etmeleriyle birlikte Endülüs Müslümanları arasında yünlü elbise giyimi yaygınlaşmıştı.³⁷ Yaşanılan siyasi gelişmeler ya da ekonominin durumu da modaya yansiyabiliyordu. Irak Selçuklu sultanı Arslan Şah (1160 sonları - 1176)’tan bahseden kaynaklar, onun döneminde Irak bölgesinde pahalı, değerli elbiselerin (*libâsâ-yı fâhir*), renkli giysilerin (*kisvethâ-yı mulevven*), Kuzey Çin işi (*hutâyî*) kumaşların ve ağır altın işlemeli giyeceklerin kıymet ve revaç kazandığını söylerler.³⁸ Horasan ve Irak çevresinde 1161 yılının bolluk içerisinde geçtiği ve bu tarihten itibaren on yıldan uzun bir süre bölgede kayda değer bir pahalılığa rastlanmadığı³⁹ dikkate alınırsa eğer, bu vaka iyi bir ekonominin modadaki yansımaları göstermesi açısından güzel bir örnektir. Zaten vakayı zikreden kaynaklar, kendi dönemindeki güçlü maliye ve iktisadi rahatlık ortamı nedeniyle Arslan Şah’ın olumsuz özelliklerini bile –aşırı lüks merakı, savurganlık, fazla yumuşak huyluluk, mali kayıtları tutmadaki gevşeklik vs.– süslü cümleler yardımıyla maharetle maskeleymişlerdi. Bunun tersi bir durum, yani kötü ekonominin giyim tarzında meydana getirdiği tersine değişiklikler hakkında da 15. yy. başları Mısır’ından bir örnek bulunuyor. Eliyahu Ashtor, Makrîzî’nin *el-Mevâizu ve l-İ’tibâr* isimli eserinden bir pasajı referans göstererek bu dönemde üst tabakadan insanların Avrupa işi yünlü kumaşlar (*el-kûhî*) giymeye başladıklarını söyler ve bu veriyi

Ermenilerin her gün olmasa da her Cumartesi günü evlerini tütsülediklerini söyleyenlere dair malumat bulunmaktadır.

³⁶ Mesela Abbasî halifesi Mehdî’nin kızı Uleyye, esasında alın kısmında bulunan bir yara izini saklamak niyetiyle özel bir mücevherli takı tasarlatmış ve bunu kullanmıştı. Ancak onun bu hareketi halk arasında yeni bir moda başlatmış oldu, Tenûhî, *Neşvâru l-Muhâdara*, I, s. 195.

³⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Ankara, 2013, s. 60.

³⁸ Râvendî, *Râhâtü’s-Sudûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1960, II, s. 269, 286; Reşîdü’d-dîn, *Câmiü’t-Tevârih*, Selçuklular ile ilgili kısmını çev. Erkan Göksoy - H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2010, s. 245.

³⁹ Bkz. Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2016, s. 123.

kendi istediği biçimde bükerek, üzerine bir makale inşa eder.⁴⁰ Ashtor bu makalelerinde Mısır –genel olarak İslam dünyası– tekstil endüstrisini Batı Avrupa’nınkiyle karşılaştırırken, neden böyle davrandığına dair kuşkulamamızı gerektirecek derecede zorlama bir sonuca varır. Batı Avrupa’daki tekstil endüstrisinin büyüme eğilimine girerken İslam tekstil endüstrisinin gerilediğini iddia eder. Oysa gerçek tanımlama, İslam tekstil endüstrisi olgunluk dönemindeyken –gerileme değil– Batı Avrupa’daki bu endüstri büyüme değil olsa olsa emekleme aşamasındaydı, şeklinde olmalıdır. Vakada bahsedilen Mısır’daki Frenk imalatı elbise giyme modası, kesinlikle Avrupa elbiselerinin kalitelerinin arttığına işaretidir. Aksine, Mısır’daki korkunç veba salgını nedeniyle artan işçi maliyetleri tekstil fiyatlarını tırmadığı, bir de bunun üzerine gelen ekonomik kriz halkın satınalma gücünü olumsuz etkilemiştir. Bu yüzden de insanlar –geçici bir dönem için– çok kaliteli ve pahalı olan İslam dünyası üretimi gösterişli tekstil ürünlerini almaktan içtinap etmişler, bunun yerine işçisiz, kaba dokunmuş, üretiminde en adi kumaş boyalarının kullanıldığı, eskiden yalnızca çok fakir insanların giymek için tercih ettikleri bu İtalya’dan ithal, ucuz elbiselere yönelmişlerdir.

Toplumun farklı katmanları arasında, dönemlere göre farklılaşan giyim alışkanlıklarına her dönem rastlanmaktaydı. Sözelimi 10. yüzyıldan itibaren tüm Yakındoğu ve Ortadoğu’da görülen *taylesan* (ince kumaştan mamul kapüşonlu yelek) modası neredeyse tüm ilmiye sınıfını etkisi altına almıştı. Sicistan ve Merv’de yalnızca üst düzey şahsiyetlerin tercih ettikleri *taylesan*⁴¹ Şiraz ve Bağdat’ta ilmiye ve kalemiye erbabından olan hemen herkes giymekteydi.⁴² 1000’li yılların başından itibaren sönmeye başlayan bu moda, sonraki birkaç yüzyıl boyunca sadece yargı mensupları arasında sürdürülecekti. 10. yüzyılda Batı İran’ın saygın insanları ve bürokratları arasında *durra* (bir tür cüppe) giyme modası kendini gösterdi.⁴³ Renk seçimi

⁴⁰ Bkz. Ashtor, “Geç Ortaçağlarda Ortadoğu’nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)”, çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu (Ülgen) - Alparslan Kılınç, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2* içerisinde), Ankara, 2008, s. 535. Ayrıca bkz. aynı yazar, “Geç Ortaçağlarda Yakındoğu Şeker Endüstrisi Teknolojisinin Gerileyişine Bir Örnek”, s. 812 ve devamı.

⁴¹ Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, İstanbul, 2015, s. 338.

⁴² eş-Şabuştî, *Kitâbu’l-Deyârât*, thk. Kûrkîs Avvâd, Beyrut (Dâru’r-Raidî’l-Arabî), 1986, s. 297; Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 338.

⁴³ M. Manazir Ahsan, *Social Life Under The Abbasids*, London, 1979, s. 39-40. Ayrıca çeşitli etnik ve sosyal zümrelere ait kıyafet tercihleri ve bölgelere göre farklılaşan moda ve giyim tarzları hakkında bkz. aynı eser, s. 55-68.

hususunda da farklı unsurlar rol oynamaktaydı. Abbasilerdeki siyah renk takıntısı, bir dini-siyasi tercih meselesiydi.⁴⁴ Bir yörede daha çok üretilen tekstil boyası da o bölgedeki insanların renk tercihini belirleyebiliyordu. Mesela çivitin bol bulunduğu Kirman ve Horasan’da mavi renk; versin anavatanı olan Yemen’de sarı renk; kırmızı böceğinin bir habitatına sahip olan Endülüs’te kırmızı renk giysiler revaçtaydı. Endülüs’te aynı zamanda safran üretimi ve *tafl* (sarı çamur) da bol miktarda bulunuyordu ve böylece sarı renk elbiseler de bu ülkede ikinci derecede revaç buluyordu.

Sonuç

Ortaçağ İslam dünyası kendine has bir toplumsal devinime sahiptir. Toplumsal çeşitliliğin ticaret jargonundaki karşılığı, her biri farklı gelirlere sahip olan müşteri segmentleridir. Tüccarlara düşen, farklı grupların ihtiyaçlarını iyi okuyabilmek ve bu doğrultuda bir ticaret yönteminde karar kılmak olmalıdır. Mesela köylüler, göçebeler, alt ve orta sınıf şehirlier söz konusu olduğunda, işe yarar ürünleri makul fiyatlarla satışa sunup sürümden kazanmak daha akıllıcadır. Hareket halindeki ordunun mensuplarına satış yapabilmek için seyyar ordu pazarlarına katılım gerekir. Resmi kurumlar ve saray ile ticaret yapmanın yolu sözleşmelerden, tanınırlılıktan ve ticari açıdan güvenilir bir imaja sahip olmaktan geçer. Çok zenginlere satış yapabilmek içinse yine güvenilirlik ve tanınırlılık öğelerinin yanında, onlara kendilerini özel hissettirecek nadir bulunur arzu nesnelere bulup bu müşterilerin karşısına çıkarmak becerisi ehemmiyet kazanır.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, Bar Hebraeus Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi I-II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.
- Ahsan, Muhammad Manazir, *Social Life Under The Abbasids*, London, 1979.
- Ashtor, Eliyahu, “Geç Ortaçağlarda Ortadoğu’nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)”, çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu (Ülgen) - Alparslan Kılınç, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2* içerisinde, s. 509-548 arasında), Ankara, 2008.
- Ashtor, Eliyahu, “Geç Ortaçağlarda Yakındoğu Şeker Endüstrisi Teknolojisinin Gerileyişine Bir Örnek”, çev. Abdulhalık Bakır -

⁴⁴ Abbasî döneminde memurlara siyah sarık takma zorunluluğu hakkında bkz. es-Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, thk. Mikâil Avvâd, Beyrut (Dâru'r-Raidi'l-Arabî), 1986, s. 77; Ahsan, *Social Life Under The Abbasids*, s. 51-52.

- Pınar Koçoğlu (Ülgen), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – 1* içerisinde, s. 763-834 arasında), Ankara, 2008.
- Bakır, Abdulhalık, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Belleten*, C: LXV. s. 75-160, Ankara, Nisan - 2001.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Taşışi*, Ankara, 2000.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, İstanbul, 2010.
- Cipolla, Carlo M., *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karacan, İstanbul, 1993.
- ed-Dımaşkı, Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, “Ticaretin Güzelliklerine İşaret”, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – 1* içerisinde, s. 473-540 arasında), Ankara, 2008.
- Gırnatî, Ebu Hamîd Muhammed b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb*, haz. Fatih Sabuncu, *Gırnatî Seyahatnamesi*, İstanbul, 2011.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihü'd-Devleti'l-Fâtümiyye: Fi'l-Mağrib ve Mısr*, Kahire (Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısrıyye), 1981.
- Hizmetli, Mustafa, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara, 2011.
- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, *Seyahatname I-II*, İstanbul, 2004.
- İbn Ebu'l-Vefa, Muhammed b. Ebu Bekr, *Kitâbu İkâzi'l-Gâfil bi Sîreti'l-Meliki'l-Âdil Nûreddîn eş-Şehîd*, haz. Mustafa Eğilmez, (Basılmamış Doktora Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Niğde, 1998.
- İbn Haldun, *Mukaddime I-II*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2009.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdü'd-dîn İbn Ömer ed-Dımaşkı, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fî't-Tarih 1-14*, haz. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn*, çev. Enver Gönenç, *Ahmak ve Dalgınlar Kitabı*, İstanbul, 2007.
- İbnü'l-Fakih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedanî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hâdi, Beirut (Âlemü'l-Kütüb), 1996.
- İbnü'l-Mücâvir, Ebu'l-Feth Cemâleddîn Yusuf b. Yakub, *Târihü'l-Mustabsır*, neşr. Oscar Löfgren, Leiden (E. J. Brill), 1954.

- Makdîsî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, çev. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, İstanbul, 2015.
- Makrîzî, *el-Mevâizu ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr* I-II, Kahire, 1270.
- Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.
- Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2005.
- Mez, Adam, *İslam'ın Rönesansı: Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2014.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul, 1950.
- Özdal, Ahmet N., *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2016.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Ankara, 2013.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Macit Karagözoğlu, İstanbul, 2012.
- Râvendî, Muhammed b. Süleyman, *Râhâtü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* I-II, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1960.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih (Selçuklular ile ilgili kısmı)*, çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2010.
- Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253 - 1255)*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2010.
- es-Sâbî, Ebu'l-Hüseyin Hilal b. Muhassin, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, thk. Mikâil Avvâd, Beyrut (Dâru'r-Raidi'l-Arabî), 1986.
- Sâdî-i Şirazî, *Bostan & Gülistan*, çev. Yakub Kenan Necefzâde, İstanbul, 2000.
- Sâlim, Abdulaziz, "İslam Çağında Kurtuba", çev. Abdulhalık Bakır, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2* içerisinde, s. 273-318 arasında), Ankara, 2008.
- Serahsî, *Mebûsât* I-XXX, ed. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul, 2008.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, haz. Ali Sevim, *Makaleler - 2* içerisinde, Ankara, 2005.
- Standage, Tom, *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 2009.
- Strange, G. Le, *Baghdad, During the Abbasid Caliphate*, London (Oxford University Press), 1924.
- eş-Şabuştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-Deyârât*, thk. Kûrkis Avvâd, Beyrut (Dâru'r-Raidi'l-Arabî), 1986.

- Tenûhî, Ebu Ali el-Kadi Muhassin b. Ali, *Neşvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere* I-VIII, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut (Dâru's-Sadr), 1971-73.
- Üsâme İbn Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, *İbretler Kitabı*, İstanbul, 1992.
- 1001 İcat: Dünyamızda İslam Mirası*, ed. Salim T. S. al-Hassanî, çev. Salih Tahir, İstanbul, 2010.

